



נייר מדיניות
 ייצוג והנכחה של החברה הערבית
 בחומרי לימוד

ورقة سياسات
 تمثيل وحضور المجتمع العربي
 في مواد التعليم



סיכוי Sikkuy سيكوي

העמותה לקידום שוויון אזרחי | الجمعية لدعم المساواة المدنية
 The Association for the Advancement of Civic Equality

מחקר ראשוני וכתבייה: יעל מעין
 כתיבה ועריכה: גילי רעי, יעלה מזור
 بحث وكتابة: يعيل معيان
 كتابة وتحرير: غيلي رعي, يعلاه مزور

נייר מדיניות

ייצוג והנכחה של החברה הערבית בחומרי לימוד

מרץ 2019

כתיבה ומחקר ראשוני: יעל מעין
כתיבה ועריכה: גילי רעי, יעלה מזור
עריכת לשון: יסמין הלוי
מיפוי מדגם ספרי לימוד: ליה כץ ואקנין, יעלה מזור
תחקיר והשוואה בינלאומית: נעמי בורק
קראו והגיבו: ראונק נאטור, רון גרליץ, נסרין מורקוס
עיצוב גרפי: סטודיו אוסו באיו
איור: לירן רביב גרניט

פרסום זה הופק בשותפות עם

 **HEINRICH BÖLL STIFTUNG**
ISRAEL

ותודות לתרומתם הנדיבה של

Lois and Richard England Family Foundation Alan B. Slifka Foundation



ירושלים

רח' המשוררת רחל 17, ירושלים 96348
טל': 02-6541225 פקס: 02-6541108
מייל: jerusalem@sikkuy.org.il

sikkuy.org.il 

facebook.com/sikkuy 

twitter.com/Sikkuy 

חיפה

רח' אלנבי 77, חיפה 3566434
טל': 04-8523188 פקס: 04-8523065
מייל: haifa@sikkuy.org.il

עמותת סיכוי היא ארגון חברה אזרחית משותף לאזרחים יהודים וערבים אשר נטלו על עצמם לקדם שוויון בכל התחומים והרמות בין האזרחים הערבים והיהודים בישראל. אנו פועלים משנת 1991 מול משרדי ממשלה, השלטון המקומי, מוסדות ציבוריים והציבור הרחב כדי לחולל שינוי מרחיק לכת במדיניות הממשלה ומוסדותיה כלפי האזרחים הערבים ולקדם שוויון וחברה משותפת.

במסגרת הפעילות לקידום חברה משותפת אנו מקדמים מדיניות שתבטיח הטמעת מרכיבים של חינוך לחיים משותפים לאורכה ולרוחבה של מערכת החינוך. זאת למרות המציאות החינוכית שבה תלמידים יהודים וערבים לומדים במסגרות נפרדות וכמעט שאינם נפגשים. הפעילות כוללת פגישות לקידום מדיניות עם גורמי ממשל במשרד החינוך ואחרים, בתחומים העוסקים בהכשרות מורים ופיתוח מקצועי, לימודי השפה הערבית ומדיניות שתבטיח גיוון בחומרי הלימוד המאושרים על ידי המשרד. **נייר העמדה שלפניכם מבקש להעמיק את ההתבוננות על המצב הקיים בתחום חומרי הלימוד והמדיניות הקיימת ולהציע שינויים נדרשים.**

אנו מאמינים כי לאור ההפרדה במערכת החינוך - מציאות שנראית לנו מובנת מאליה וברוב המקרים איננו קוראים עליה תיגר - ובהינתן כי הסכסוך הישראלי-פלסטיני משפיע על הידע, התפיסות, הערכים וההתנהגות של כלל התלמידים בכל סבב אלימות מחדש, ישנה חובה חינוכית לעסוק בשסע היהודי-ערבי גם במערכת החינוך, ולתווך לתלמידים יהודים מגוון רחב של נקודות התייחסות לאזרחים הערבים בישראל.



החברה בישראל מגוונת ועשירה בזהויות, תרבויות וקהילות. הגיוון משתקף בין היתר בחלוקה לזרמים הנפרדים במערכת החינוך, שנתנו במובנים רבים מענה ממשי לרצונותיהן של הקהילות השונות. אך למרות הרצון הלגיטימי בזרמי חינוך שונים, להפרדה העמוקה שהם יצרו בין קבוצות שונות בישראל יש מחיר חברתי גבוה. הדבר נכון ביחס לתת-קבוצות בתוך החברה היהודית (חילונים, חרדים, דתיים, יוצאי אתיופיה, דוברי רוסית וכדומה), אך נכון שבעתיים כשמדובר בהפרדה בין האזרחיות והאזרחים היהודים והמיעוט הערבי. תלמידה יהודייה יכולה לסיים את חוק לימודיה בלי לפגוש, פיזית או רעיונית, ולו תלמידה ערבייה אחת, ולהפך. היעדר מפגש כזה מביא לעיוות בתפיסות הקבוצתיות ההדדיות ופוגע ביכולת של התלמידים להתמודד עם הסטריאוטיפים השליליים של הקבוצה האחרת. משום כך עלינו לאתר במעשה החינוכי - גם במסגרות החינוך הנפרדות בישראל - הזדמנויות למפגשים ישירים או עקיפים עם הקהילות הרבות המרכיבות את החברה בישראל. מסמך זה מפנה את הזרקור להזדמנות כזו בהקשר של חומרי הלימוד.

לאתגר ההפרדה שהוצג לעיל נוסף גם המתח היהודי-ערבי. תלמידים ותלמידות משתי הקבוצות מביעים תחושות ועמדות של ניכור, זרות, פחד, חשדנות ושנאה כלפי הקבוצה השנייה, והן נוכחות בעוצמה בכיתות הלימוד לכל רוחבה של מערכת החינוך ודורשות כלים להתמודדות. למרבה הצער, החיים בישראל רוויים בסבבים חוזרים ונשנים של אלימות בין ישראלים לפלסטינים, המשפיעים על התלמידים והתלמידות, המורות והמורים, על השיח, על האווירה ועל המעשה החינוכי. הקונפליקט הלאומי מחלחל גם לתוך ההווה האזרחית בישראל: קולות של דה-לגיטימיזציה לאזרחים הערבים מגיעים מן הדרגים הבכירים ביותר בזירה הפוליטית, וסטריאוטיפים שליליים וגזעניים עדיין מקובלים באמצעי התקשורת וברשתות החברתיות. במציאות כזו, על מנת להפחית את הניכור, השנאה, הדעות הקדומות והאלימות יש חשיבות אדירה להכרה בלגיטימיות של הקבוצות השונות, ובמיוחד של הערבים והיהודים, כקבוצות ייחודיות ושונות אך לגיטימיות ושייכות באותה מידה לחברה, למדינה ולמקום.

חשוב לציין כי המציאות הזאת מתקיימת בעוד ממשלת ישראל משקיעה תקציבים משמעותיים לצמצום פערים שיבטיחו שילוב של האזרחים והאזרחיות הערביות באקדמיה ובשוק העבודה. השקעות אלו מתחילות לשאת פרי ומקדמות שותפות רבה יותר של האזרחים הערבים בחברה ובכלכלה. לתהליכים אלה יש פוטנציאל לטשטש מעט את ההפרדה הנוכחית, כך שהתלמידות והתלמידים של היום יהיו ככל הנראה אזרחיות ואזרחים בחברה שבה המפגש בין ערבים ליהודים יהיה נפוץ הרבה יותר ואולי אף חלק אינטגרלי מחיי היומיום. **מערכת החינוך חייבת להכין לכך את תלמידיה, ולהבטיח כי תפיסות עולמם של התלמידות והתלמידים היהודים והערבים יאפשרו עתיד שבו הם יחלקו את המרחב הציבורי, ילמדו ביחד באוניברסיטאות ויעבדו במקומות עבודה משותפים.**

נשיא המדינה ניסח זאת בנאומו על [ארבעת השבטים](#). בית הנשיא מוביל מהלכים חינוכיים במסגרת התוכנית "תקווה ישראלית בחינוך" מתוך הכרה במציאות של שינויים במוקדי הכוח ו"שבטים" שונים המתחנכים בנפרד, וצורך לשלב בתוכניות הלימוד חשיבה חינוכית רחבה על אופני הייצוג של קבוצות בישראל. התהליכים שעשה משרד החינוך בתחום המגדר ובהעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח (דוח ועדת ביטון) הם דוגמאות מאירות עיניים ביחס לתהליכי עבודה אפשריים להגברת ההיכרות והרגישות בחברה הישראלית. לאור המרכזיות של הסוגיה היהודית-ערבית והשפעתה על המעשה והשיח בחינוך, אנו סבורים ששינוי והתאמה של חומרי הלימוד, תוך חשיבה רחבה וכללית, חייבים להיעשות גם ביחס לציר זה, מתוך שאיפה לקדם רוח ופרקטיקות של חיים משותפים.

ההצעה שנשטח בעמודים הבאים משקפת אפוא אינטרס של מערכת החינוך, המחויבת לכלל התלמידות והתלמידים בישראל ואמונה על חינוכם לקראת השתלבותם כאזרחים פעילים בחברה מרובת שסעים. אנו סבורים שמדיניות שתיישם את ההצעה תסייע להם להתמודד עם חברה מורכבת ורבת סתירות, במיוחד בהקשר הערבי-יהודי.

חינוך הוגן ושוויוני לקהילות הלומדים השונות יכול להיעשות על ידי הנחלת גישה של כבוד לשונות ולמגוון בחינוך. לחינוך כזה שני צירים מרכזיים: ראשית, הוא מתווך לכלל הלומדים את בניהן ובנותיהן של קהילות שונות באופן מלא ומורכב, מתוך שאיפה לחזק את הסובלנות וההכרה בערכן ולבסס חוסן חברתי; שנית, הוא נותן ייצוג וביטוי לערכיה, תרבותה ותפיסת עולמה של כל קבוצה, כך שתלמידיה ותלמידותיה יחוו שהם מיוצגים בחומרי הלימוד באופן הולם וראוי.

אתגרי ייצוג

אופן הייצוג של קבוצות שונות בספרי הלימוד, כולל קבוצות מיעוט, נדון באופן קבוע במדינות שונות. סקירות ומחקרים הבוחנים את ייצוגן של קבוצות מיעוטים בספרי לימוד ברחבי העולם מצביעים על מגמה עולמית של שינוי ועל הגברת הייצוג של מיעוטים¹. המחקר מצביע הן על עלייה בנוכחות של נשים, מיעוטים אתניים, להט"בים וכו', וכן על עלייה מתונה בייצוג נקודות המבט של קבוצות המיעוט. אפשר ללמוד הרבה מהניסיון הבינלאומי על הצלחותיו וכישלונותיו. חשוב לציין כי המגמה חוצה יבשות וכוללת בין היתר מדינות באמריקה הלטינית, באסיה, באירופה (מרכז, מזרח ומערב), ארצות הברית, וכן מדינות במזרח התיכון ובצפון אפריקה.

השאלה מהו ייצוג הוגן וכיצד מאפיינים אותו נדונה בהרחבה בספרות. ייצוג שאינו הוגן נבחן על ידי השאלה אם קבוצה או אנשים מסוימים מוצגים כ"אחרים" או לא.

להלן שישה תבחינים של הצגת אנשים כ"אחרים":²

- 1. הדרה וחוסר איזון:** קבוצה מסוימת אינה מיוצגת בהקשרים שמאפשרים נוכחות כוללת ומגוונת של חיי יום יום, עבודה, תרבות גבוהה ועממית וכדומה.
- 2. הצגת בנות ובני קבוצה מסוימת כסוכנים של פעולות שאינן מוערכות,** או כמזוהים עם עבודות נחותות או מפוקפקות מוסרית או עם התנהגויות פסולות.
- 3. הצגת אנשים כקבוצה הומוגנית תוך שלילת מאפייניהם הייחודיים והשונות ביניהם.**
- 4. הצגת אנשים בתמונות בעלות קונוטציה תרבותית שלילית.**
- 5. הצגת בני ובנות קבוצה מסוימת באמצעות סטריאוטיפים גזעניים.**
- 6. ייצוג בלתי מציאותי ומנותק מהקשר.**

תבחינים אלה מסייעים לזיהוי ראשוני של ייצוג בעייתי של קבוצות. את התיקון הנדרש נתאר ביתר פירוט בפרק ההמלצות של מסמך זה. לצד זאת, חשוב להבין כיצד היו חברותיהן וחבריהן של קבוצות מיעוט בוחרים להיות מיוצגים, ומכאן שיוצרי החומרים נדרשים להכיר היטב את הקבוצות שיש לייצג. אי אפשר לענות על השאלה מהו ייצוג מציאותי ומאוזן של קבוצה מסוימת בלי לברר זאת מול מי שחברים בה, או לכל הפחות לרכוש היכרות מעמיקה עם היריעה החברתית הרחבה שלה. ייצוג הולם של חברי קבוצות שונות בין הכותבים, העורכים והמאשרים את חומרי הלימוד אף הוא תנאי חשוב. במסגרת התחקיר למסמך זה ערכנו מיפוי מדגמי של ספרי לימוד בחמישה מקצועות - לשון עברית, גאוגרפיה, מתמטיקה, מדעים ואנגלית, ובחנו עד כמה הפרקטיקות שמנינו לעיל רווחות בספרי הלימוד המשמשים את מערכות החינוך הממלכתיות (ממלכתית וממלכתית-דתית). חלק מהספרים משמשים

1. Luke Terra a & Patricia Bromley; Schissler and Soysal 2005, Faas and Ross 2012).
2. על סמך עבודותיהם של Sadker and Zittleman (2002/2003) ושל T. Van Leeuwen (2000).

גם את מערכת החינוך הערבית). ממצאי הסקירה מצורפים למסמך זה כנספח 1, וממנה עולה כי הפרקטיקה הנפוצה ביותר ובאופן נרחב היא פרקטיקת ההדרה (תבחין 1). בספרי עברית, מדעים, מתמטיקה ואנגלית אין ייצוג של דמויות ערביות בשם או בדימוי ורק במקרים ספורים בלבד ישנו אזכור של החברה הערבית. ספרי מולדת-גיאוגרפיה ייחודיים בכך שבהם ישנה נוכחות של החברה הערבית בהקשר לנושאים הנלמדים.

ייצוג - כמותי או איכותי?

אחת ההשלכות של ההבנה שהמציאות מובנית חברתית היא שייצוגן של קבוצות מושפע מכוחות חברתיים. חוקרים ומחנכים רבים עוסקים בשאלת הייצוג הכמותי, ומבקשים לייצג בחומרי הלימוד קבוצות באופן שישקף את משקלן באוכלוסייה. אולם במשוואה זו משתנה לא רק היקף הייצוג אלא גם איכותו. יש קבוצות המיוצגות באופן שמשקף את עולמן החברתי והתרבותי, מבטא בנאמנות את זהות חבריהן ומציג אותן באופן שמתיישב עם הדימוי העצמי החיובי שלהן. לעומת זאת יש קבוצות שייצוגן מעוות או משטיח, פוגע או מקטין. אפשר אפוא לקבוע שלא רק עצם ההופעה מלמדת על מצבה של קבוצת המיעוט בחברה, אלא גם טיבה.

הדבר רלבנטי במיוחד לאופן הייצוג של קבוצות מיעוט במדינות עם סכסוך לאומי ולייצוג של האזרחים הערבים בחומרי הלימוד בישראל. ראוי לשאול לא רק אם הייצוג שלהם הולם בכמותו ומשקף את העובדה שהם מהווים כחמישית מאזרחי ישראל, אלא גם אם איכות הייצוג מבטיחה כי דימוין מבטא את מכלול המאפיינים שלהם כאזרחים וכקבוצת מיעוט. בספרי הלימוד של התלמידים הערבים מיוצגת החברה היהודית באופן הולם וחיובי, הכולל היכרות מעמיקה עם התרבות, הספרות וההיסטוריה של העם היהודי. האם זהו המצב גם ביחס לאזרחים הערבים, או שייצוגם רק משעתק את התפיסות הקיימות לגביהם כצד בסכסוך הישראלי-פלסטיני?

**יש קבוצות המיוצגות
באופן שמשקף
את עולמן החברתי
והתרבותי ומוצגות
באופן שמתיישב עם
הדימוי העצמי החיובי
שלהן, ויש קבוצות
שייצוגן מעוות או
משטיח, פוגע או מקטין**

יתרה מזאת, יש להסב תשומת לב ייחודית לנשים וילדות ערביות שהן קבוצת מיעוט בתוך קבוצת מיעוט ועל כן סובלות ממצב של "הדרה כפולה". כך, אופן הייצוג יכול לשקף מציאות קיימת, או דווקא להדגיש את האפשרויות ולקחת חלק ביצירת נורמות חדשות.

מתוך כל זאת עולה כי חשוב במיוחד כיצד קבוצות מיעוט מיוצגות בחומרי הלימוד: האם דמות של מנהלת מייצגת נשים באופן מהימן? האם ייצוג של ערבים בלבד מציג אותם באופן מלא ומהימן? אתגר בניין או ערבים המוצגים בהקשרים ביטחוניים בלבד מציג אותם באופן מלא ומהימן? אתגר זה מצביע על הצורך בייצוגים מורכבים שיבטאו חלקים שונים בתוך כל קהילה, על שונותה הגיאוגרפית, הגילאית, המגדרית והמעמדית. ייצוג קבוצה באמצעות מספר קטן של דימויים הוא בעייתי, הן באופן המצומצם שבו בני הקבוצה המיוצגת חווים את קבוצתם והן באופן שבו אחרים תופסים אותם. אם למשל, הייצוג של ערבים בספר ללימוד גיאוגרפיה מתייחס רק לאורח חיים מסורתי בכפר ערבי, תלמיד יהודי עלול לקבל את הרושם שכל הערבים חיים בכפרים קטנים ומתפרנסים מחקלאות ואינם משתלבים בחיי היומיום המודרניים בישראל. כשיגדל וישמש בתפקיד ניהולי ויראיין אנשים לעבודה, הוא יתפוס את המועמדים הערבים כאילו כולם מגיעים מכפרים קטנים כאלה והדימוי השגוי הזה ישפיע על קבלת ההחלטות שלו. התלמיד היהודי בישראל זקוק לייצוג עדכני, אמיתי ומורכב של החברה הערבית שיכין אותו לחיים במדינה שבה חיים אזרחיות ואזרחים יהודים וערבים.

ייצוג בחומרי הלימוד הנוכחיים - תמונת מצב

בחוזר מנכ"ל מנובמבר 2005 העוסק בספרי לימוד³ קבע המנכ"ל תבחין למתן אישור על חומרי לימוד תחת סעיף 4.2 (ד), בזו הלשון: "אין בו פגיעה במיעוטים או בקבוצה, בעדה או בתרבות כלשהי". אך חוזר המנכ"ל משנת 2005 בוטל ובמקומו נקבע במאי 2015 חוזר מנכ"ל חדש⁴. בפרק המתייחס לעורך מגדר-מגזר בתהליך האישור מופיעים הסעיפים הבאים:

עורך המגדר-מגזר

9.6.1 תפקידו של עורך המגדר-מגזר לוודא כי בחומר הלמידה יש ייצוג נאות ונטול סטריאוטיפים של שני המינים ושל כל המגזרים בחברה הישראלית בהתאם לדרישות תכנית הלימודים.

9.6.2 תפקידו של עורך המגדר-מגזר לוודא כי בספר הלימוד יש ייצוג נאות ולא סטריאוטיפי של שני המינים. רצוי שיהיה בעל ניסיון מוכח בבדיקת סטריאוטיפים מגדריים בספרי לימוד.

נקדים את המאוחר ונאמר כבר עתה שאנו רואים בהנחיה זו בסיס צר שיש לפתח ולהרחיב באופן משמעותי.

לאור ההרכב של החברה בישראל והמציאות שתיארנו לעיל, אנו סבורים כי סעיף 9.6.1 אינו יכול להבטיח ייצוג ראוי. ואכן, הייצוג של קבוצות שונות ובוודאי של האזרחיות והאזרחים הערבים בחומרי הלימוד בעייתי ולוקה בחסר. הסעיף הקיים הוא הנחיה צרה המבוססת על תחושה סובייקטיבית שנועדה להבטיח כי בספרים אין ייצוגים פוגעניים, אך אין בו תבחינים מפורטים להבטחת גיוון בחומרי הלימוד ואין בו כוח ממשי שיבטיח ייצוג ראוי ומניעת פגיעה באחת הקבוצות.

3. תשע"ה/ג 16-6.3. הנוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד מופיע באתר משרד החינוך: http://cms.education.gov.il/educationcms/applications/mankal/arc/sf3ak6_3_8.htm

4. תשע"ה/ג 16-6.3. הנוהל והתהליכים לקבלת אישור לספרים ולחומרי לימוד מופיע באתר משרד החינוך: <http://cms.education.gov.il/EducationCMS/Applications/Mankal/EtsMedorim/6/6-3/HoraotKeva/K-2015-9-3-6-3-16.htm>

נדרש אם כן שינוי דו-ממדי שניתן לתמצות בביטוי מספר תהלים: "סור מרע ועשה טוב". אנו סבורים כי על משרד החינוך מוטלת האחריות לקדם מדיניות ברורה ומפורטת ברוח זו:

סור מרע - מדיניות שתמנע הכנסה של ייצוגים שליליים, סטריאוטיפיים והומוגניים לחומרי הלימוד.

עשה טוב - מדיניות שתבטיח כי חומרי הלימוד יעשירו את הלמידה וירחיבו את טווח ההיכרות החברתית של התלמידים עם בנות ובני קבוצות אחרות.

הוראת המנכ"ל כיום אינה מפורטת דיה, בוודאי בהקשר היהודי-ערבי, ומגדירה את ייצוג של קבוצות מיעוט על דרך השלילה, משמע מה אין לעשות כשמייצגים אותם. אשר למגוון הקבוצות בחברה בישראל, המונח "ייצוג נאות" אינו ברור דיו: האם הכוונה לייצוג מתאים וחף מסטריאוטיפים, או שהייצוג עצמו צריך לשקף את חלקה של קהילה זו או אחרת באוכלוסייה? אנו חושבים שיש צורך לקבוע אמצעים להגביר ולשפר את איכות הייצוג של הקבוצות השונות בחומרי הלימוד, בדגש על האזרחים הערבים.

דוגמאות למדיניות ייצוג קיימת

למרות האמור לעיל, אנו מזהים כי בשנים האחרונות לא רק הצטברו ידע והבנה באשר לצורך בשינוי, אלא שמשרדי ממשלה שונים, לרבות משרד החינוך, כבר מקדמים ומיישמים מהלכים חשובים ומבורכים בכיוון, אך לצערנו השינוי לא מורגש ככל שהדברים אמורים בייצוג האזרחיות והאזרחים הערבים. הצעדים המבורכים שכבר נעשו צריכים לעורר השראה לפעולה מתקנת ממוקדת במדיניות של משרד החינוך ביחס לגיוון בייצוג של כלל הקהילות בישראל, והחברה הערבית במיוחד, בחומרי הלימוד.

1. חוזר מנכ"ל משרד החינוך (2002) - חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך - מתייחס בפרק 9 לתוכניות לימודים⁵ סעיף 9 עוסק בחינוך לערכים וחינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך. החוזר מפרט כיצד יש להקפיד על ייצוג הולם מבחינה מגדרית בספרי הלימוד, הן בהיבט הכמותי והן בהיבט האיכותי, ומתייחס לכללי אצבע של "עשה ואל תעשה". בפרק 4, המוקדש כל כולו לקריטריונים לבדיקת סטריאוטיפים מגדריים, מתייחס החוזר לארבעה היבטים: תוכניים, דידיקטיים, לשוניים וגרפיים. החוזר קובע במפורש את הכללים הבאים:

5. חוזר מנכ"ל: 9 תכנית לימודים, 9.4 חינוך לערכים, 9.4 חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך באתר משרד החינוך: http://cms.education.gov.il/educationcms/applications/mankal/arc/sc4dk9_4_4.htm

בהיבט התוכני

סעיף 4.1.1.1 - "יש להשלים חסכים בידע המתייחס לנשים ולגברים בכל ממדי התרבות האנושית (בספרות, בהיסטוריה, במדע, באמנות וכו') ובקורותיהם. בכלל זה יש להקפיד על אזכור ראוי של דמויות בולטות שתרמו תרומה חשובה בתחום המסוים שהספר עוסק בו. יודגש חלקן של הנשים, ותוצג תרומתן לתרבות ולחברה במהלך הדורות, לצד הצגת תרומתם של הגברים. התיאור יהיה אמין, צמוד לעובדות ולא נוטה לצד כלשהו."

סעיף 4.1.1.2 - "יש להימנע מדירוג המקצועות והעיסוקים ומהערכה חיובית או שלילית של הבוחרים בהם על בסיס סטריאוטיפיות מגדרית, על פי סולם של יוקרה חברתית כלשהי, ומשייכם למין אחד."

בהיבט הדידקטי

סעיף 4.1.2 - "ייצוג מאוזן כמותית ואיכותית לשני המינים"

בהיבט הגרפי

סעיף 4.1.4.2 - "ליצור איזון כמותי בין מספר הדמויות הנשיות למספר הדמויות הגבריות בחומרי הלמידה כפי שהדבר מתבטא במציאות חיינו."

סעיף 4.1.4.1 - "איורים, ציורים או תצלומים שילוו דמויות לכל אורך הספר לא יציגו את הדמויות במתכונת סטריאוטיפית. לדוגמה: בת/אישה בוכה או חסרת ישע או מחזיקה בידה בובה או תינוק, ולעומתה בן/גבר "מלומד" ליד מיקרוסקופ או קורא בספר/בעיתון או מסביר ליד הלוח או מחזיק בידיו צעצוע."

חוזר המנכ"ל גם מפרט מנגנון להבטחת המדיניות המוצעת, הכולל יצירת תו אישור, העמקת המודעות לכל אורכו של המערך הפדגוגי (מורים, מנהלים, מפקחים וכד'), אכיפה, לרבות הסמכת גוף במשרד החינוך שיהיה אחראי עליה, והקמת ועדת מעקב למימוש ההמלצות.

2. החלטת ממשלה מס' 1445⁶: הגדלת הגיוון בייצוג קהילות, עדות ומגוון האוכלוסייה הישראלית בפרסומים מטעם הממשלה - בעקבות עבודת הצוות למיגור הגזענות נגד יוצאי אתיופיה⁷, אשר הוקם במשרד המשפטים בראשותה של מנכ"לית המשרד עו"ד אמי פלמור, עסקת-צוות בתחום החינוך וציין בהמלצה

6. ההחלטה מיום 8.5.2016 מופיעה באתר משרד ראש הממשלה: www.pmo.gov.il/Secretary/GovDecisions/2016/Pages/des1445.aspx

7. דוח הצוות למיגור הגזענות נגד יוצאי אתיופיה, יולי 2016 <https://www.justice.gov.il/Publications/Articles/Documents/ReportEradicateRacism.pdf>

מס' 3 בדו"ח: "הצוות מצא כי יש חשיבות לחשיפה לדמויות כהות עור ולערך שבמגוון האנושי כבר מן המפגש הראשוני עם מערכת החינוך ועם תכנים לימודיים. על כן הצוות ממליץ, כי ייצוג של יוצאי אתיופיה ודמויות כהות עור, ובכך הנכחתם בחומרי הלימוד, יהיה חלק אינטגרלי מן הלמידה הרגילה". הדו"ח גם מציין במפורש ומביא דוגמה לייצוג מנמיך⁸ הצוות המליץ כי חינוך לשוויון ונגד גזענות יתחיל בגיל הרך. כך למשל, מומלץ לצייד את הגנים בסיפורים על ילדים וילדות מתרבויות שונות שצבע עורם שונה אלה מאלה, בבובות בעלות צבעים מגוונים, לדבר עם הילדים על התייחסות שוויונית, להביע הסתייגות מאפליה ומדעות קדומות ולעודד שיפוט על פי תכונות ולא על פי צבע עור. בעמוד 119 מציין הדו"ח שייצוג של יוצאי אתיופיה ואנשים כהי עור חשוב גם בכיתות גבוהות יותר ובכל חומרי הלימוד: בגיאוגרפיה, בהיסטוריה, באזרחות, בספרות, במדעי החברה, במתמטיקה וכו'. בעקבות מסקנות הדו"ח, אחת הפעולות הראשונות של היחידה הממשלתית לתיאום המאבק בגזענות בראשות עו"ד אווקה זנה היתה שיגור מכתב בדבר מניעת פרסומים ממשלתיים שעלולים לחזק דעות קדומות וסטריאוטיפים. מכתב זה הבשיל לכדי החלטת ממשלה בנדון: החלטה זו, הנוגעת לתחום הפרסום הממשלתי, מפרטת הנחיות בדבר מתן ייצוג חזותי הולם לגוונים השונים בחברה הישראלית תוך שימוש בתמונות של אנשים מתוך כלל הקהילות, העדות והמגדרים בישראל. בשנת 2016 הקצה המשרד לשוויון חברתי מיליון שקל לצורך מימושה.

3. המלצות דוח ועדת ביטון⁹ מתייחסות לייצוג בחומרי הלימוד ולהשפעה השלילית בהיעדר ייצוג זה:

במצב הנוכחי התלמידים בבתי הספר מקבלים תמונה חלקית. כמחצית מאוכלוסיית התלמידים, צאצאי קהילות ספרד והמזרח החיים בישראל, לומדים במערכת החינוך על עברם באופן רדוד ומקטין, דבר העשוי לגרום להם להתכחש אליו או לחלופין - לחוש ניכור כלפיו. חמור מכך, השיח ממשיך להזין פערים על בסיס עדתי גם מחוץ לכותלי בית הספר" (עמ' 32). חברי הוועדה בהמלצה זו צודקים לא רק בשל האופן שבו תלמידים מזרחים יתפסו עצמם עקב ייצוג לקוי של סיפורם, אלא גם בשל השפעתו על תלמידים שאינם צאצאי קהילות ספרד והמזרח. ייצוג לקוי משפיע הן על קבוצת המיעוט והן על קבוצת הרוב.

”

שלוש הדוגמאות שלעיל מראות כי משרדי ממשלה שונים, ובהם גם משרד החינוך, כבר מודעים לצורך להבטיח את ייצוגן של מגוון הקהילות החיות בישראל. אנו מברכים על כך ומציעים לראות בהן בסיס איתן לשינוי שאנו מבקשים לקדם בנייר מדיניות זה. הרוח והערכים שהובילו

8. בעמ' 37 בדו"ח מסופר כי בשיר שהופץ במערכת החינוך החרדית הופיעה המילה "כושית". תהליך אישור מוסדר של חומרי לימוד יכול היה למנוע את הנזק שנגרם הן לתלמידים האתיופיים שנחשפו לשיר והן לתלמידים האחרים, התופסים את הקהילה באופן שלילי ובעיית.

9. דוח ועדת ביטון להעצמת מורשת יהדות ספרד והמזרח במערכת החינוך, 2016 <http://edu.gov.il/owlHeb/Tichon/RefurmothHinoch/Documents/bitonreport.pdf>

את התפיסה שבבסיס המלצות המדיניות של דו"חות אלה תקפים גם, וביתר שאת, כאשר מדובר בסוגיית הייצוג של האזרחים הערבים בחומרי הלימוד. הדוגמאות שלעיל היטיבו להתייחס לכללי עשה ואל תעשה ויצרו מצע לשינוי כמותי ואיכותי כאחד. חלקן מציעות מנגנוני רגולציה מתבקשים, ואחרות הקדישו משאבים ליישום המדיניות. את הרוח והערכים הללו יש לתרגם כעת לצעדי מדיניות קונקרטיים שיפורטו לעיל ויביאו לשינוי המיוחל.

המלצות מדיניות להנכחה של החברה הערבית בחומרי לימוד

1. ניסוח הנחיות מפורטות

על משרד החינוך לקבוע סדרה של הנחיות ותבחינים מפורטים וברורים באשר לאופני הייצוג והגיוון בחומרי הלימוד. ההנחיות יכללו **התייחסות מפורשת לייצוג והנכחה של החברה הערבית** בחומרי הלימוד, וסעיפיהם יפרטו מה אסור שייכלל בחומרי הלימוד - "סור מרע", לצד סעיפים שיבהירו את הציפייה באשר לאופני הייצוג שיש לקדם - "עשה טוב". ההנחיות יכללו את ההיבטים הכמותיים והאיכותיים של הייצוג בצורה ברורה.

אנו ממליצים להתייחס להיבטים של הכללת מידע, הימנעות מסטריאוטיפים, בחינה של הייצוגים הגרפיים, מתן ביטוי כמותי נאות בהתאם למשקלן של קבוצות שונות באוכלוסייה וייצוג איכותי ומלא הנותן ביטוי מגדרי, מעמדי, גאוגרפי, גילי ודורי מגוון. חיוני שההנחיות המפורטות יהיו מעוגנות בחוזר מנכ"ל שיחייב את כלל הכותבים והעורכים של ספרי הלימוד לחינוך הממלכתי והממלכתי דתי. ההנחיות שגובשו במסגרת חוזר המנכ"ל בנושאי מגדר וצוינו לעיל הן התחלה מצוינת, ויש להתאימן לסוגיות הנוגעות לייצוג של קהילות שונות בישראל, כולל האזרחים הערבים.

על ההנחיות לקבוע:

- א. את האופן שבו יש להנכיח את החברה הערבית וקבוצות אחרות, הן בטקסט והן באיורים ובתמונות.
- ב. את ההיבט הכמותי של ייצוג האזרחיות והאזרחים הערבים. כך למשל, ההנחיה צריכה להורות על בדיקה של ייצוג כמותי בשמות אנשים, שמות יישובים, דוגמאות להמחשה ועוד.
- ג. תיעשה הבחנה בין חומרי לימוד במקצועות ההומניים למקצועות הריאליים.

כך למשל, אנו מציעים שביחס לחברה הערבית ההמלצות ינוסחו באופן הבא:

- א. לפחות 20 אחוז משמות הדמויות בכל ספרי הלימוד יהיו שמות ערביים. כדאי להקפיד להשתמש בשמות מגוונים ולא להצמד לשמות גנריים בלבד.
- ב. שמות והתייחסות ליישובים בארץ (במיוחד בחומרי הלימוד בגיאוגרפיה, אך לא רק) יכללו לפחות 20 אחוז שמות ערביים. גם כאן יש להקפיד על גיוון גאוגרפי וחברתי.
- ג. חומרים בספרות יכללו יצירות של סופרים ערבים שנכתבו בעברית וכן יצירות שתורגמו מערבית.

ד. ספרי מתמטיקה יכללו את ההיסטוריה של המתמטיקה ותפקיד העולם הערבי בפיתוח המדע, וכן בעיות מילוליות הכוללות שמות אנשים ויישובים ערביים.

2. יצירת חנגנון אישור ואכיפה

- ההנחיות המנוסחות ומעוגנות בחוזר המנכ"ל ילוו במנגנון אישור של ספרי הלימוד וחומרי לימוד נלווים.
- הגורמים המאשרים (ועדה או לקטורים) יעבדו עם תבחינים ברורים לאישור או אי-אישור של חומרי לימוד, ויהיו מוסמכים לאשר או לפסול חומרי לימוד או לדרוש תיקונים בעת הצורך. בשל הביזור הרב בחומרי הלימוד והמדיה החינוכית הרבה שלא בהכרח עוברת את מנגנוני האישור (דפי עבודה, סרטונים ועוד), יש לייצר מנגנון אכיפה שיתערב בעת הצורך ויאסור על שימוש בחומרי לימוד שאינם מתאימים. מנגנון זה יכול לדגום מעת לעת חומרי לימוד, וכן חשוב שיכלול מוקד לקבלת דיווחי הורים, מורים ותלמידים על חומרי לימוד בלתי הולמים.
- מנגנון האישור יוכל להורות על הפסקת שימוש בחומרי לימוד שלא עמדו בקריטריונים.
- לצורך היעילות, אנו ממליצים כי מנגנונים אלה יפעלו הן לבדיקה ואכיפה של תבחיני הייצוג החדשים שאנו מציעים במסמך זה והן לבדיקת ענייני המגדר שכבר הוגדרו בחוזר המנכ"ל שציטטנו לעיל (פרק 9, תוכנית לימודים, 9.4 חינוך לערכים, 4-9.4 חינוך לשוויון מגדרי במוסדות החינוך).
- משרד החינוך ימנה צוות רב-תרבותי מגוון ככל האפשר אשר יתווה מדיניות מפורטת הכוללת את התכנים על פי נושאי התוכן של כל אחד מהמקצועות. כל מפמ"ר אחראי לבחינת תוכנית הלימודים של נושאי התוכן בפיקוח, ויעדכן אותה ואת ההנחיות למוציאים לאור, לכותבי הספרים ולמפתחי חומרי הלימוד בהתאם.
- אנו ממליצים ללוות את התהליך בהשתלמויות מקצועיות רלבנטיות למורות ולמורים, כדי להבטיח את ההטמעה גם ברמת נושאי התוכן הספציפיים.

3. גיבוי מערכת-הצהרתי

כתיבת חומרי הלימוד לבתי הספר בישראל מתאפיינת בביזור ניכר, ולבתי הספר יש אוטונומיה בבחירת הספרים המתאימים להם. כדי שהמדיניות תהיה אפקטיבית, אנו סבורים כי חשוב

שמשד החינוך, בנוסף לגיבוש כלי המדיניות הקונקרטיים, ייצא בהודעה ציבורית ברורה וחד-משמעית בדבר החשיבות שבהימנעות מדימויים פוגעניים או סטריאוטיפיים בחומרי הלימוד ובשיקוף נאמן של החברה שבה אנו חיים, על שלל קהילותיה, כולל החברה הערבית. אמירה ערכית-חינוכית שתגבה את מהלכי המדיניות הקונקרטיים שיפורטו להלן תגביר לא רק את המודעות של כותבי ספרי הלימוד, אלא גם ובעיקר את המודעות של מי שעושים בהם שימוש: אנשי ונשות חינוך, תלמידים והורים.

4. פיתוח תודעה ומודעות

כדי להבטיח הטמעה מוצלחת לא רק של המנגנונים המוצעים, אלא גם של מהות המהלך, משרד החינוך יגבש תו תקן לאישור הספרים שעברו בהצלחה את התבחינים. תו התקן יוטבע על כל חומרי הלימוד (ספרים, חוברות עבודה, דפי עבודה, סרטונים, מצגות ועוד) שאושרו, וכך תיווצר אווירה של אחריות, מודעות ומעורבות של כלל בעלי העניין: הורים, תלמידים ונשות ואנשי חינוך. כמו כן ישקיע משרד החינוך בהסברה על חשיבות התהליך ותוצריו, לציבור בכלל ולמנהלים ולמנהלות בבתי הספר בפרט.

5. הקמת גוף חייעץ לתהליך וגיבוש ההנחיות

כפי שצינו לעיל, הדרך האפקטיבית ביותר להבטחת ייצוג ראוי והולם של קבוצות מיעוט תלויה בשיתוף אנשים מאותן קבוצות בקביעת ההנחיות והתבחינים ליישומן. על כן מוצע כי משרד החינוך יקים גוף חייעץ שילווה את התהליכים המפורטים לעיל וילווה את יישומם לאורך כל הדרך, לרבות הבטחת הקיימות של מדיניות זו והטמעתה לאורך שנים. **מובן שחינוכי להבטיח ייצוג הולם של אזרחים ערבים גם בגוף זה.**

אנו קוראים למקבלי החלטות ולבעלי העניין - משרד החינוך, המזכירות הפדגוגית, אגף ספרי הלימוד, והמוציאים לאור של ספרי לימוד בישראל - לפעול ליישום ההמלצות שפירטנו במסמך זה כדי לחולל שינוי משמעותי בחומרי הלימוד. שינוי זה הוא מרכיב חיוני בתפקידו של משרד החינוך בהכנת תלמידי ההווה להיות אזרחי העתיד - יהודים וערבים כאחד. אזרחים בחברה מגוונת, אשר כלל חלקיה מכירים זה את זה, ויש להם ידע, מיומנויות וכישורים להתמודד עם האתגרים והנכסים שהמורכבות של החברה בישראל מציבה בפנינו.

במסגרת התחקיר למסמך זה ערכנו **מיפוי מדגמי של ספרי לימוד** אשר משמשים את מערכות החינוך העבריות - הממלכתית והממלכתית-דתית - ונמצאים בשימוש בשנת הלימודים הנוכחית, תשע"ט. המיפוי נעשה בחמישה מקצועות - לשון עברית, מתמטיקה, מדעים, אנגלית ומולדת-גאוגרפיה ובחן בהם כיצד מיוצגת החברה הערבית לאור שישה תבחינים של הצגת אנשים כ"אחרים":

הדרה וחוסר איזון

הצגת בנות ובני קבוצה מסוימת כסוכנים של פעולות שאינן מוערכות

הצגת אנשים כקבוצה הומוגנית תוך שלילת מאפייניהם הייחודיים והשונויות ביניהם

הצגת אנשים בתמונות בעלות קונוטציה תרבותית שלילית

הצגת בני ובנות קבוצה מסוימת באמצעות סטריאוטיפים גזעניים

ייצוג בלתי מציאותי ומנותק מהקשר

מתוך ממצאי הסקירה שיפורטו כאן עולה כי הפרקטיקה המרכזית והנפוצה ביותר ביחס לייצוג החברה והאזרחים הערבים היא ההדרה. כך, בספרי עברית, מדעים, מתמטיקה ואנגלית אין ייצוג של דמויות ערביות או מקומות ערבים בשם או בדימוי ורק במקרים ספורים בלבד ישנו אזכור של החברה הערבית. ספרי הלימוד לשפה האנגלית משמשים גם את מערכת החינוך הערבית ועל כן ההוראות בספר כתובות בעברית ובערבית, אך גם הם אינם כוללים ייצוג של דמויות או מקומות ערביים.

ספרי מולדת-גיאוגרפיה ייחודיים בכך שבהם ישנה נוכחות של החברה הערבית בהקשר לנושאים הנלמדים. אמנם, בספרים אלו יש צורך להרחיב, לשפר ולהעמיק את הייצוג של החברה הערבית, אך הם בהחלט יכולים להוות מודל התחלתי בתוך פעולה לשינוי.

לשון עברית

שם הספר	מיועד לכיתות	הוצאה	שנת הוצאה	צילום דמויות	איור עם דמויות	טקסטים נصوص	ייצוג כותבים / חברה ערבית
צועדים בדרך המילה ^{3,2}	ב	כנרת	2011	13	49	78 טקסטים סה"כ מתוכם: 43 כותבים עבריים, 7 תרגומים משפות זרות	0
המקראה שלי ¹	ב	יסוד	2014	6	107	64 טקסטים סה"כ 32 כותבים עבריים, 2 תרגומים משפות זרות.	0
העיקר שהבנו, חלק 2 ¹	ג	יבנה בונוס	2015	13	35	39 טקסטים סה"כ: 19 כותבים עבריים, 7 תרגומים משפות זרות	0
מילה טובה מאד ^{6,5,4}	ח	מטח	2012	39	29	57 טקסטים על ידי כותבים מוכרים ושאינם מוכרים	0

ביטויים של הזרה

1. הטקסטים מסודרים על פי חגים, מועדים וימים מיוחדים. אין התייחסות לחגים בחברה הערבית.
2. הטקסטים מסודרים על פי חגים, מועדים וימים מיוחדים. אין התייחסות לחגים בחברה הערבית.
3. בנושא: "הבית, המשפחה ומה שסביבם". אין נוכחות של החברה ערבית.
4. טקסט על פטרה ללא אזכור להימצאותו בירדן.
5. שני טקסטים עם סטטיסטיקה על החברה היהודית בישראל ללא התייחסות לחברה הערבית.
6. מפה בה מצוינות ערים בשטחי הרשות הפלסטינית - ללא התייחסות לערים ערביות בישראל.

מתחטיקה

שם הספר	מיועד לכיתות	הוצאה	שנת הוצאה	שמות דמויות	צילומים עם דמויות	איורים עם דמויות	דמויות ערביות
פשוט חשבון	ב	כנרת	2008	63	0	30	0
גאומטריה לבית הספר היסודי ^{3,2,1}	ג	מטח	2013	97	3	63	0
פשוט חשבון ⁴	ה	כנרת	2009	91	0	17	0
ה.ש.ב.ח.ה: מספרים עשרוניים, אחוזים וחקר נתונים.	ו	יבנה - בונוס	2014	232	1	142	0

הנכחה של החברה הערבית

1. שטחי הרשות הפלסטינית מופיעים על המפות.
2. אזכור שיא גינס: החלווה הגדולה ביותר יוצרה בנצרת.

ביטויים של הדרה

3. שתי דוגמאות נסיעה בין ישובים שונים בארץ דוג' ראשונה עם 8 ישובים והשניה עם 10 ישובים שונים. אף לא אחד ערבי מובהק.
4. דוגמאות נסיעה בין ישובים שונים בארץ. אין ביניהם אף ישוב ערבי מובהק.

מדעים

שם הספר	מיועד לכיתות	הוצאה	שנת הוצאה	שמות דמויות	צילומים עם דמויות	איורים עם דמויות	ציטוט כתבים או דמויות ידועות	דמויות ערביות
מדע וטכנולוגיה ^{3,4}	ג	רמות, אונ' תל אביב	התאמה ועידכון 2015	42	28	27	1	0
מדע וטכנולוגיה ²	ה	רמות, אונ' תל אביב	2016	23	68	18	15	0
מסע מדע - מסע בתחנת חלל מסביב לכדור הארץ ⁴	ה	כנרת	2009	104	46	59	21	0
מדעי החיים	ז	מטח	2011	0	32	9	7	0

הנכחה של החברה הערבית

1. ציון האסלאם והרמדאן בלימוד על לוח שנה ירחי

ביטויים של הדרה

2. אזכור מדינות ערביות שכנות בהקשר לתוכן הנלמד
3. אזוהרה מליקוט צמחי בר בשל פגיעה בטבע ובשל חשש מצמחים מסוכנים. חסרה התייחסות לכך שצמחים אלו משמשים את המטבח הערבי באופן יומיומי, כחלק מן התרבות הערבית
4. שימוש במפת הארץ ללא כל ציון של ישוב ערבי.

אנגלית*

שם הספר	מיועד לכיתות	הוצאה	שנת הוצאה	שמות דמויות	צילומים עם דמויות	דמויות ערביות
Freddy's World plus	Foundation Level, Stage 1	Eric Cohen Books	2005	99	13	0
Click 3	Foundation Level, Stage 1	Eric Cohen Books	2010	35	5	1
Hey!	Foundation Level, Stage 2	Eric Cohen Books	2018	141	80	0

* ספרי הלימוד לשפה האנגלית משמשים את מערכות החינוך העברית והערבית כאחד. על כן ההוראות בספר כתובות בעברית ובערבית.

מולדת - גאוגרפיה

שם הספר	מיועד לכיתות	הוצאה	שנת הוצאה	שמות דמויות	צילומים עם דמויות	איורים עם דמויות	ציטוט כותבים או דמויות ידועות	דמויות ערביות
יוצאים מהמפה 10, 9, 6-1	ב	מטח	2009	15	5	38		0
לחיות יחד בישראל	ב	מטח	2006	59	31	87	18	2
החברה והסביבה שלנו 8,7	ג	כנרת	2009	111	22	159	7	0

הנכחה של החברה הערבית

1. אזכור ישובים ערבים במפה.
2. לימוד על מדינות שכנות בכמה קריטריונים.
3. נושא - בדווים ומדבר.
4. שני טקסטים על משפחות ערביות
5. הסבר קצר על האזרחים בישראל רוב יהודי ומיעוט ערבים ודרוזים.
6. איזכור ביקור ברהט כחלק מטיול.
7. בהקשר של שונות בין ילדים: משפטים על יהודים וערבים.
8. בתוך נושא גיוון בבתי ספר שונים בארץ - ציון בתי ספר ערביים.

ביטויים של הדרה

9. תרגיל על שישה ישובים ללא ישוב ערבי.
10. תיאור שכונה ללא אזכור של ערבים